

DOI:10.26104/NNTIK.2023.83.74.069

Акматалиева Н.З.

ЭССЕ ЖАНА ЭССЕИЗМ: ТҮШҮНҮКТӨРДҮН СПЕЦИФИКАСЫ

Акматалиева Н.З.

ЭССЕ И ЭССЕИЗМ: СПЕЦИФИКА ПОНЯТИЙ

N. Akmatalieva

ESSAY AND ESSAYISM: SPECIFICITY OF CONCEPTS

УДК: 347.781.5:82-4

Макалада эссе жана эссеизм жанрынын түшүнүктөрдүн спецификасына арналган. Эссе жана эссеизм жанрынын башаты – эссенин курулушу негизделген ой жүгүртүүнүн өзгөчө формасы көрсөтүлөт, анын түрлөрү жана моделдери менен тааныштырып, азыркы дүйнөдөгү жана окуу процессиндеги ролун ачып берет. Эссенин жанрдык өзгөчөлүктөрүнө, структурасына, стилине өзгөчө көңүл бурулат. Мындан тышкары, эссе мезгил менен өзгөчө байланышы, актуалдаштыруунун күчөшү менен мүнөздөлөт, анда негизинен эссеизм менен публицистиканын байланышын чагылдырып, экспрессивдүүлүктү, образдуулукту чагылдырат. Негизинен алганда макала эссе жанрына, кененирээк айтканда, жалпы эссеизм феноменине арналган. Макалада жанрдын өзгөчөлүгүн, түрлөрүн жана композициялык курулушун жөнөкөй жана так түшүндүрүү болуп саналат. Эссе жанрынын табияты жана анын негизги мүнөздөмөлөрү жөнүндө каралат, анын мазмунунун жана формасынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

Негизги сөздөр: жанр, эссе, эссеизм, эссеист, стил, автор, аргумент, ой жүгүртүү, дилбаян

Статья посвящена специфике понятий жанра эссе и эссеизма. Представлено эссе и происхождение жанра эссеизма – особой формы мышления, на которой основано построение эссе, представлены его виды и модели, а также раскрыта его роль в современном мире и в процессе обучения. Особое внимание уделено жанровым особенностям, структуре и стилю эссе. Кроме того, для эссе характерна особая связь с периодом, усиление актуализации, в нем преимущественно отражается связь эссеизма и публицистики, выражается экспрессивность, образность. В целом статья посвящена жанру эссе, шире, общему явлению эссеизма. Статья представляет собой простое и понятное объяснение особенностей, видов и композиционного строя жанра. Обсуждается природа жанра эссе и его основные характеристики, исследуются особенности его содержания и формы.

Ключевые слова: жанр, эссе, эссеизм, эссеист, стиль, автор, аргумент, размышление, эссе

The article is devoted to the specifics of concepts of essay and essayism genre. Essay and the origin of the genre of essayism - a special form of thinking on which the construction of an essay is based is presented, its types and models are introduced, and its role in the modern world and in the learning process is revealed. Particular attention is paid to the genre features, structure, and style of the essay. In addition, the essay is characterized by a special relationship with the period, the strengthening of actualization, it mainly

reflects the relationship between essayism and journalism, expresses expressiveness, imagery. In general, the article is dedicated to the essay genre, more broadly, to the general phenomenon of essayism. The article is a simple and clear explanation of the features, types and compositional structure of the genre. The nature of the essay genre and its main characteristics are considered, the study of the features of its content and form.

Key words: genre, essay, essayism, essayist, style, author, argument, reflection, essay.

Эссе – бул, негизинен, аз көлөмдөгү жана эркин композициядагы прозалык эссе, белгилүү бир жагдай же маселе боюнча жеке таасирлерди жана ой-пикирлерди билдирүү жана албетте, предметтин биротоло же толук чечмелөөсү деп ырастабайт. Эреже катары, эссе бир нерсе жөнүндө жаңы, субъективдүү түстүү сөздү камтыйт жана философиялык, тарыхый-биографиялык, публицистикалык, адабий-сындык, илимий-популярдуу же жалаң ойдон чыгарылган мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Эссе стили өзүнүн образдуулугу, афоризми жана оозеки интонацияга жана лексикага болгон мамилеси менен айырмаланат. Байыркы доорлордон бери автордун инсандыгы биринчи планга чыккан чыгармаларда калыптанган [1, 621-б.].

«Эссе – автордун баса белгиленген жеке позициясын жайбаракат, көбүнчө парадоксалдуу берүү менен айкалыштырган, оозеки кепке багытталган философиялык, эстетикалык, адабий-сын, көркөм, публицистикалык адабияттын жанры» [2, 513-б.].

Эссенин жалпы жалпылык касиеттери: автордун инсанынын башкы ролу, ал эссенин эң маанилүү структура түзүүчү принциби. Ошол эле учурда эссе автордун инсандыгын эмес, айрым, негизинен, гуманитардык ой объектисин талдайт. Дагы бир өзгөчөлүгү – ушул моментке катышы бар өзгөчө актуалдаштыруу. Эссенин дагы бир өзгөчөлүгү – образдуулуктун, экспрессивдүүлүктүн - анын көркөмдүгүнүн жана публицистикасынын көрүнүшү болгон бардык нерсенин болушу. Диалог – эссенин дагы бир жанр түзүүчү өзгөчөлүгү. Эссеист өз оюн билдирүү үчүн кандай форманы тандабасын, композицияны кандай курбасын, окурман менен болгон чын ыкластуулук дайыма

башкы нерсе. Жанрдын дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү – миф жасоо. Автор өзүнүн теорияларын куруп, мифти (миф образдардын негизинде түзөт), ал эми окурман ага ишенсе да, ишенбесе да болот. Ошол эле учурда образ ички динамикага ээ, ассоциативдик байланыштардын татаал тармагы жана окурман менен ойноо ыкмасы катары парадокс мүнөздүү.

Эссенин аныктамаларын жалпылоо төмөнкү өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: чакан көлөм жана конкреттүү тема; кенен тематикалык диапазон – илимден фантастикага чейин; эсседеги кептин предмети автордун субъективдүү түстүү таасирлери жана ой толгоолору – өзүн-өзү анализдөөнүн натыйжасы; предметти чечмелөөдө автордун жеке позициясын, субъективдүүлүгүн баса белгилеген; эркин курамы; парадокс жана афоризм; оозеки сүйлөөгө багытталган стиль.

Эссенин дагы бир түрү философиялык. Андагы түшүнүүнүн объектиси болуп философиялык категориялар жана теориялар, дүйнө жана адам жөнүндөгү жалпы ой жүгүртүүлөр саналат.

Автобиографиялык, жеке эссе. Мындай эсседе автордун өмүр баяны тексттин сюжеттик негизи болуп калат. Жазуучу ар кандай кубулуштарга көз чаптырып, өзүнүн баалуулук позициясын эскерүүлөрү, күндөлүктөрү, таасирлери аркылуу көрсөтөт.

Эсселердин адабий формалары ар түрдүү, алардын арасында: насаат, макала, күндөлүк, аңгеме, эссе, моюнга алуу, кеп, жазуу, сөз.

Эссенин өзүнүн стили бар. Ал образдык жана афоризм менен мүнөздөлөт. Эссе ар кандай лексиканы колдонот - жогоркудан оозеки сөзгө чейин. Көркөм сөздүн каражаттары ар түрдүү: метафоралар, аллегориялык жана мисал сүрөттөр, символдор, салыштыруулар.

Эсседе полемикалык билдирүүлөр, суроолор, ой жүгүртүүлөр, эскиздер, эскерүүлөр алмашып турушу мүмкүн.

1. Эссе жанрында текст түзүү үчүн так жана стандарттуу эмес (эссенин негизги жанр түзүүчү белгилеринин бири парадоксалдуу) автордун позициясы зарыл.

2. Автордун - эссенин башкы каарманынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо зарыл. Биринчиден, чыныгы автор кандай ролду ойноорун өзүңүз үчүн белгилеңиз: коомдук же жеке адам. Экинчиден, автор менен окурмандын мамилесин түзүш керек. Тексттин бүтүндөй түзүлүшү, формасы, курамы, сөз байлыгы, техникасы автордун образы кандай болоруна көз каранды.

Окуялар, турмуштук фактылар эсседе автордун аң-сезиминин, эссеисттин өзүнүн «менинин» призмасы аркылуу берилет. Ошондуктан, эссеист жаңы типтүү эмес деталдарды жакшы көрөт, күтүлбөгөн «автордук көз караштан» берилген оригиналдуу бурмаларды артык көрөт.

3. Тексттин логикасы интуитивдик же хронологиялык болорун аныктаңыз. Бул жерде автор жаңы жана оригиналдуу теория менен арбап албастан, окурманды өз сезимдери менен «багындырууга» умтулганда гана логика интуицияга негизделерин эске алуу зарыл. Болбосо, логика аналитикалык макалада логиканын үлгүсү боюнча өнүгөт: гипотеза - аргументтер.

4. Эсседе окурман менен диалог маанилүү (автор үчүн да, окурман үчүн да маанилүү). Автордун бул диалогду куруу ыкмасы жекече тандалат. Бирок эң жөнөкөй ыкмалардын бири риторикалык суроолор: окурман аларга эрксизден жооп бергиси келет.

Эссеисттин жеке сапаттарына төмөнкүлөр кирет: диалогго ачыктык, демилгелүүлүк; жогорку деңгээлдеги компетенттүүлүк (кесиптик, лингвопрагматикалык), кеңири тезаурус, тексттик маалыматты иштетүүдө идеалдуу тажрыйба. Эссеисттин чыгармачыл инсандыгы башка бирөөнүн текстине эмоционалдык реакцияларды түшүндүрүү жөндөмдүүлүгү менен айкалышкан руханий жана эмоционалдык активдүүлүктүн эң жогорку даражасы менен мүнөздөлөт.

5. Эссе автордон белгилүү бир турмуштук тажрыйбаны, жогорку интеллектуалдык деңгээлди талап кылат. Эссе боюнча ишти кичине формалар менен баштоо сунушталат: эскиздер, жазуулар ж.б. Курчап турган дүйнөгө байкоону күчөтүү, кадимки нерселерден дайыма кызыктуу нерселерди издеп, таасирлерди сөз менен ороп туруу керек.

Эссенин түзүлүшү же курамы эркин, эреже катары, мозаика. Мисалы, эсседе каарман жөнүндө айтылса, анда текстте анын өмүрүнүн эпизоддору, ал жашаган доордун сүрөттөлүшү, байкоолору жана корутундулары, көрүнүштөрү ж.б. Эссеист өзү көбүнчө текстке өзүнүн жашоосунун көрүнүштөрүн киргизет, ошентип эки доорду салыштыруу сырттан болушу мүмкүн. Ошондой эле, эссе моюнга алуу, күндөлүк жазуулар, ноталар, мемуарлар, автобиография, каттар жана башкалар сыяктуу жанрдык формаларды камтыйт.

Эссенин түзүлүшү ага коюлган талаптар менен аныкталат:

1. эссенин авторунун маселе боюнча ойлору кыскача тезистер түрүндө берилет;

2. ой далилдер менен бекемделиши керек – ошондуктан аргументтер тезистен кийин келет.

Ошентип, эссе тегерек структурага ээ болот (тезистер менен аргументтердин саны темага, тандалган планга, ойдун өнүгүү логикасына жараша болот): кириш сөз; тезис, аргументтер; корутунду [3].

Эссенин темасы ар дайым конкреттүү. Эссе көп темаларды же идеяларды (ойлорду) камтышы мүмкүн эмес. Ал бир гана вариантты, бир ойду чагылдырат. Жана аны өнүктүрөт. Бул бир суроого жооп. Эссе окурманды (угуучуну) таң калтырууга арналган - бул, көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, анын

ажырагыс сапаты. Эсседе чагылдырылган ой жүгүртүүнүн башталгыч чекити көбүнчө афористикалык, жандуу билдирүү же парадоксалдуу аныктама болуп саналат, бир караганда талашсыз, бирок бири-бирин жокко чыгарган билдирүүлөр, мүнөздөмөлөр, тезистер. Композициясы боюнча эркин, субъективдүүлүккө багытталган эссе ошол эле учурда ички семантикалык биримдикке ээ, б.а. негизги тезистердин жана билдирүүлөрдүн ырааттуулугу, аргументтердин жана бирикмелердин ички гармониясы, автордун жеке позициясы айтылган пикирлердин ырааттуулугу. Ошону менен бирге эсседе жаргондон, формулалык сөз айкаштарынан, сөздөрдү кыскартуудан, ашыкча жеңил-желпи тондон алыс болуу зарыл. Эссе жазууда колдонулган тилге олуттуу мамиле кылуу керек. Эссенин акыркы бөлүгү негизги аргументтердин кыскача мазмунун камтышы мүмкүн. Корутундуу башка проблемалар менен байланышты жокко чыгарбаган, изилдөөнүн колдонулушунун көрсөткүчү катары эссени толуктаган өтө маанилүү элемент камтылышы мүмкүн.

Эссе жазууда эске алууга болор үч эреже туурасында жазуучу В.Кротов буларды белгилейт:

Биринчиси, кызыктуу теманы тандоо - деп айтылат анда. Экинчиси - айта турган ойду аныктоо, эмне ни айткысы келет, ошону табуу; демек, проблеманы кое билүү туурасында сөз баратат. Үчүнчүсү – бирөөнүн жетегине түшпөй, ар ким, окуучу болобу, студент болобу, теманы өз алдынча ача алуу, өз көз карашын билдирүү, өз сөзүн айтуу.

Ошону менен бирге, жазуучу В.Кротов эссе жанрынын эркин жана ар тараптуу болорун билдирүү менен, эссе-ой жүгүртүү, эссе-изилдөө, эссе-аңгеме, эссе-мүнөздөмө, эссе-этиюд, эссе-очерк, эссе-эскерүү, эссе-гипотеза сыяктуу формаларын жазууга болорун да кыйытып айткан.

Мындай шартта, албетте, планда киришүү, иштин негизги бөлүгү жана корутундусу болууга тийиш. Киришүүсүндө теманы ачуу, алдыдагы максатты белгилөө, ой жүгүртүүчүн проблеманы коюу мүнөздүү болсо, негизги бөлүгүндө, айтайын деген оюн ортого салуу, оюнун орчундуу экенин далилдөө, ал үчүн аргументтерди келтирүү, турмуштук мисалдарды тартуу, жеке көз карашын туюнтуу ишке ашмакчы. Ал эми корутундусунда болсо, адаттагыдай эле, жалпы ойду жыйынтыктап, эмне маселелер козголгондугу дагы бир ирет айтылып, иш жалпыланат.

Эссеисттин коммуникативдик максаты көбүнчө тексттин сырткы көрүнүшүн аныктайт жана адресаттын сезимдерине жана интеллектуалдык таасир берүү менен анын ой-сезимдерин активдештирүү, аны автордун жеке автордун, көбүнчө парадокстук пикиринин чындыгына ынандырып көрсөтүү предметин. Автор окурманды акыл-эс аракеттерине үндөп, интеллектуалдык жана руханий көз ирмемдерди тактап, тигил

же бул позицияны негиздеп же жокко чыгарып, ой жүгүртүүгө чакырып, жалпысынан өзүнүн дүйнө таанымын, анын баалуулуктар системасын адресатка жеткирет. Бул үчүн эссеист өзүнүн жазган монологун диалогго салат. Тигил же бул окурмандын билим базасына, баалоо системасына таасирин тийгизип, автор андан өзүнүн эмоционалдык жана психикалык абалын, «бир нерсени жасоо» жөндөмүн өзгөртүүнү талап кылат.

Жазуучунун эсседеги «мени» негизги жанр түзүүчү өзгөчөлүк болуп саналат. Текст эссе жазуучунун инсандык (интеллектуалдык, акыл-эс, адеп-ахлактык) сапаттарын чагылдырат. Эссеисттин чыгармачыл инсандыгы рухий жана эмоционалдык активдүүлүктүн жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт.

М.Н. Эпштейндин айтымында, «эссенин чакырыгы - эркин ойду коргоо, адамга коом таңуулаган догмалардан алыс болуу, жаңы коомдук аң-сезимди калыптандыруу» [4, 103-б.]. Изилдөөчү эссенин жанр катары өзгөчөлүктөрүнүн ичинен биринчи орунга «индивидуалдык өзүн-өзү актоого» алып келет. Окумуштуунун пикири боюнча, «автордук» мен» эсседеги сыпаттоо предмети түздөн-түз эмес, кыйыр түрдө, коюлган проблемаларга болгон мамилеси аркылуу ачылат. Ошол эле учурда бул талкуулоо процессине катышкан ар кандай көйгөйлөрдүн комплексин эстетикалык жана баалуулук биримдигинде кармап турган бириктирүүчү борбор болуп саналат».

Эссенин эң негизги касиети - автордун жекече көз карашы (негизги жанр түзүүчү өзгөчөлүгү). Дал ушул өзгөчөлүк эссени автордун экзистенциалдык тажрыйбасынын туюнтушуна айландырган, мында «мен» таанып-билүүнүн субъектиси да, объектиси да, инсандын өзүн-өзү өнүктүрүү булагы өзүнөн турат. Бул, М.Н. Эпштейн боюнча, «оригиналдуу менчик» [5, 416-б.] жанр.

Эссеисттин ой-пикирин өнүктүрүүнү саякатка салыштырууга болот, «анын акыркы чекити түшүнүксүз, бирок окурман кыймылдын өзүнүн сулуулугун баалоого, процесстен ырахат алууга үйрөнөт». Бул жанрды ачкысы келген ар бир адам ушундай чечкиндүү ойду, анын сырткы көрүнүшүн, автордук позициясын издөөнү максат кылышы керек.

Өзүнүн оригиналдуу идеясынын ишке ашырылышы катары автор чындыкты түшүнүүнүн бардык ыкмаларын колдонот: илимий, диний, көркөм. Эмне үстөм боло турганына жараша эсселердин түрлөрү бар: философиялык, руханий, тарыхый, публицистикалык, эссе идеялары, эссе божомолдору, сын ж.б.

Демек, эссе илимий, көркөм адабият жана публицистика менен тыгыз байланышта болгон, бирок алардын бирине да толугу менен кирбеген жанр. Эссе аткарган функциялардын кендиги бул жанрга кыйыр түрдө жанрдык тиешелүүлүгү бар ар кандай чыгармаларды кайрылууга мүмкүндүк берет. Эссе өзүнүн

предмети боюнча илимий адабиятка байланыштуу, ал ойдун бардык объектилерин, негизинен гуманитардык илимдерди бириктирет: философия, адабият теориясы жана сыны, эстетика, саясат таануу, социология ж.б., ошентсе да эсседе башкы роль эссенин эң маанилүү структура түзүүчү фактору болгон автордун инсандыгы болуп саналат. Мындан тышкары, эссе мезгил менен өзгөчө байланышы, актуалдаштыруунун күчөшү менен мүнөздөлөт, анда негизинен эссеизм менен публицистиканын байланышын чагылдырып, экспрессивдүүлүктү, образдуулукту чагылдырат. Эссе функционалдык жактан ынандыруу функциясынын үстөмдүгү менен мүнөздөлөт – ынандыруу аркылуу окурманга автордук вариантты таңуулайт.

Адабияттар:

1. Кожевникова П.А. Литературный энциклопедический словарь [Текст]: энциклопедический словарь / под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. - Москва: Советская энциклопедия, 1987. - 751 с.
2. Стилистический энциклопедический словарь [Текст]: энциклопедический словарь / под ред. проф. Кожинной М.Н. - М.: Наука: Флинта, 2003. - 690 с.
3. Литературный жанр эссе как философствование и способ философской рефлексии [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://scienceforum.ru/2013/article/2013006344>
4. Эпштейн М.Н. Парадоксы новизны. На перекрестке образа и понятия: эссеизм в литературе Нового времени [Текст] // М.Н. Эпштейн. - М., 1988. - 210с.
5. Эпштейн М.Н. Парадоксы новизны. На перекрестке образа и понятия: эссеизм в литературе Нового времени [Текст] // М.Н. Эпштейн. - М., 1988. - 210с.